

ТРОЙНА ПОКАЗАТЕЛНА МЕСТОИМЕННА СИСТЕМА В ДИАЛЕКТА НА С. РЕЧАНЕ, ПРИЗРЕНСКО

ИЛИЯНА ГАРАВАЛОВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

garina@abv.bg

В статията се представя от гледна точка на теорията на граматическите опозиции организацията и състава на тройната показателна местоименна система в речанския диалект, който бележи западната граница на българското езиково землище. Акцентира се върху признаците, въз основа на които е изградена тя, и съществуването на логическа обвързаност между тях, която предопределя броя на съставлящите я членове. Посочват се също така и причините, довели до ограничаване на ареала на разпространение на тройната парадигма на показателните местоимения и до развой в посока към нейното редуциране до двучленна, с каквато се характеризират днес преобладаващата част от говорите върху нашата езикова територия и която се е наложила като норма от гледна точка на съвременния български книжовен език, а някъде и до едночленна. Прави се паралел с разволя на четиричленната морфологична категория ‘неопределеност / определеност’ (която възниква на базата на анализираното в статията явление), като се подчертава съществуващото сходство в двата развойни процеса. Представеният анализ на тройната показателна местоименна система на говора на с. Речане, Призренско, се прави въз основа на материал, лично събран от авторката по време на провеждането на кандидатстудентски курсове по български език, литература, история и култура за българското малцинство там в периода 2015–2019 г.

Ключови думи: тройна показателна местоименна система; теория на граматическите опозиции; речански диалект; редуциране до едночленна опозиция; западна граница на българското езиково землище; показателно местоимение и др.

THE TRIPLE DEMONSTRATIVE PRONOUN SYSTEM IN THE DIALECT OF THE VILLAGE OF RECHANE, PRIZREN REGION

ILIJANA GARVALOVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

garina@abv.bg

In the article, from the point of view of the theory of grammatical oppositions, the organization and composition of the triple demonstrative pronoun system in the Rechane

dialect, which marks the western border of the Bulgarian linguistic land, is presented. It is emphasized on the signs on the basis of which it is built, and the existence of a logical relationship between them, which predetermines the number of its constituent members. The reasons that led to the limitation of the area of distribution of the triple paradigm of demonstrative pronouns and to the development towards its reduction to two-part, which characterize today the predominant part of the speech on our linguistic territory, and which has imposed itself as a norm from the point of view of the contemporary Bulgarian literary language, are also indicated. A parallel is drawn with the development of the four-member morphological category definiteness / definiteness (which arises on the basis of the phenomenon analyzed in the article) and its development, emphasizing the existing similarity in the two developmental processes. The presented analysis of the triple demonstrative pronoun system of the speech of the village of Rechane, Prizrensko is based on material personally collected by the author during the course of candidate student courses in Bulgarian language, literature, history and culture for the Bulgarian minority there in the period 2015–2019.

Keywords: triple demonstrative pronoun system; theory of grammatical oppositions; Rechane dialect; reduction to single-person opposition; western border of the Bulgarian linguistic land; demonstrative pronoun atc.

Описанието на говора на с. Речане, Призренско, особено въз основа на нов диалектен материал, събран през последните години, е важно за българската диалектология. Селището се намира извън държавните ни граници в областта Средска Жупа, разположена във възможно най-западната част на българското езиково землище, а живеещото в този изолиран планински район старо българско население отлично е запазило своя говор, носещ всички диагностициращи белези на нашия език, което се превръща във важно доказателство за непрекъснатостта на българския езиков континуум и местоположението на неговата западна граница. Тук няма отново да бъде отделяно специално внимание на продължаващия десетилетия (включително до момента) езиков спор за етническата принадлежност на жупците, в който участват учени като А. Т. Балан, Б. Цонев, А. Иширков, Ст. Младенов, Й. Иванов, Ст. Веркович, А. М. Селищчев, Л. Антонова-Василева, Р. Младенович, С. Реметич, А. Белич и др., защото той е основен за друга моя публикация, чиято главна цел е чрез анализ на езиков материал, събран през последните години, да се предоставят доказателства в подкрепа на българската теза по дискутирания проблем (Гаравалова/Garavalova 2021). Наличието на тройна показателна система при местоименията, което е и темата на настоящото изложение, няма пряко отношение към този въпрос, тъй като е явление, характерно както за българската, така и за сръбската прономинална парадигма (Лашкова/Lashkova 1985: 154–157). Може би именно поради тежките политически и икономически условия, породени от постоянните асимилационни тежнения, непрекъснатия натиск да се самоопределят като бошняци, сърби, македонци и дори турци или албанци, което е довело до етническата им изолираност, жупците ревниво пазят своя език и обичаи, защото това им дава чувство за общностна принадлежност, то ги прави

„наши“ – название, обединяващо ги с гораните и българите (Гаравалова/Garavalova 2020).

Развоят на подобни езикови системи, функциониращи единствено на битово равнище и само в устна форма, при които отсъства всякакъв контакт с нормативния български език, тъй като регионите, за които са характерни, се намират извън териториалните граници на държавата, е особено интересен. Това напълно се отнася и за диалекта на с. Речане, Призренско, който представлява забележителна комбинация от старинни езикови особености, запазени до наши дни в резултат от ислямизацията на населението (явление, характерно и за езика на българите мохамедани в Родопите) и изолацията на региона, и редица по-нови езикови явления. Регистрирането на всички типологични специфики, отличаващи българския от останалите славянски езици, недвусмислено показва принадлежността на говора към българския езиков континуум (Гаравалова/Garavalova 2021).

Една от архаичните езикови черти, съхранена в диалекта на с. Речане, Призренско, е наличието на тройна показателна местоименна система, която се характеризира с изключителна функционалност и жизненост в него от синхронна гледна точка. Това езиково явление предизвиква особен интерес и заема важно място в лингвистичните изследвания, тъй като е тясно свързано с генезиса на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’, една от основните типологични особености, отличаващи българския език от всички останали славянски езици. От синхронна гледна точка в разглежданата прономинална парадигма на диалектно равнище са съхранени три типа показателни системи – едночленна, двучленна и тричленна, като тричленната, от своя страна, бива два вида в зависимост от произхода и морфологичния състав на изграждащите я местоименни форми.

Тъй като тройната показателна местоименна система не се е наложила като норма в съвременния български книжовен език, тя е обект на изследване предимно в рамките на езиковата история, която описва етапите в разволя на разглежданата прономинална парадигма и анализира резултатите от настъпилите в нея промени, и на диалектологията, поради факта, че типът на показателната местоименна система и нейният състав са част от основните морфологични характеристики при описанието и класификацията на говорите и при определянето на тяхната типология. Предмет на изследване в диалектоложката литература също така са видовете показателни местоимения, различаващи се по своя морфологичен строеж, както и проследяването на тяхното разпространение и определянето на ареалите на отделните типове показателни прономинални системи в границите на българската езикова територия.

Ето защо не е изненадващо, че при анализа на проблема за съществуващите на диалектно равнище два вида тройни показателни местоименни парадигми най-добре проучен и сравнително изчерпан от гледна точка на съвременната българска лингвистика се оказва именно въпросът за точното оп-

ределяне на ареала на разпространение на разглежданото явление, а резултатите от дългогодишните изследвания по него са представени обобщено със средствата на лингвистичната география (БДА/BDA 1964, к. № 170; БДА/BDA 1966, к. № 184; БДА/BDA 1975, к. № 198; БДА/BDA 1981, к. № 255; БДА/BDA 2016: 119; Иванов/Ivanov 1972, к. № 102).

Последните проучвания по проблема категорично показват, че в границите на българската езикова територия първият вид тройна показателна прономинална система (с коренни консонанти *т-, н-, с-*, по произход от старобългарските показателни местоимения *тъ, съ* и *онъ*, в състава си), се пази в голяма група български диалекти, разположени в югоизточната част на нашето езиково землище. Такива са огромното мнозинство западнорупски (в Източноразложко, Източногоцеделчевско, Драмско, Сярско и Зиляховско), родопски (в Девинско, Смолянско, Златоградско, Крумовградско и Ивайловградско), тракийски диалекти (в Хасковско, Гюмюрджинско, Дедеагачко, Софлийско, Димотишко, Узункьоприйско, Кешанско и Малгарско), а също така странджанските и част от малоазийските български говори (БДА/BDA 1964, к. № 170; БДА/BDA 1966, к. № 184; БДА/BDA 2016: 119). Разпространението на втория вид тройна система (с наличието на коренни съгласни *т-, н-, в-* в състава на показателните местоимения) оформя голям западен ареал, който включва диалектите, намиращи се на запад от линията: Белградчик – Цариброд – Трън – Босилеград – Кюстендил – Западно от Делчево – Щип – Западно от Струмица – Битоля – Лерин – Преспа, т.е. обхваща крайните северозападни български диалекти, някои от същинските (в Кюстендилско, Скопско, Велешко, Щипско, Кичевско, Крушевско, Прилепско и Битолско) и крайните югозападни диалекти (в Гостиварско, Галичничко, Дебърско, Стружко и Охридско), както и заемащия гранично положение спрямо най-северните от тях и моравските говори диалект на Гора, а също така и разложкият говор, който принадлежи към западнорупските говори (БДА/BDA 1975, к. № 198; БДА/BDA 1981, к. № 255; БДА/BDA 2016: 119).

Като се има предвид местоположението на с. Речане, Призренско, както и типологичната принадлежност на неговия диалект към крайните северозападни български говори (Гаравалова/Garavalova 2021), не е учудващ фактът, че речта на речанци също се характеризира с наличието на тройна показателна местоименна парадигма от втория вид (с наличието на коренни съгласни *т-, н-, в-* в състава на показателните местоимения), което типологически го сближава с диалектите на областта Гора и на Раховец, Призренско, който, макар и разположен в съседство, не принадлежи към говорите в областта Средска Жупа (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2016; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2021).

За старобългарското местоимение *тъ* е първично значението на показателно местоимение (CP/SR 2009: 83, 980). Ето защо местоименията с коренна съгласна *т-* имат първостепенно място при определянето на обек-

тите, поради което развиват употреба и значение на третолични, като същевременно връзката с морфологичната субкатегория 'определеност' при тях е най-ярко изразена и заради това те присъстват и във всички видове езикови системи за обозначаване на демонстративност при показателните местоимения или на определеност при членуването на съществителните (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2016: 115–116; Гаравалова/Garavalo-va 2014). Това следва да се има предвид при посочването на причините, поради които в диалекта на с. Речане, Призренско, показателните местоименния с коренна морфема *m-* са много близки по значение и по употреба до третоличните (напр.: *От тѝй са ма̀лине, джѝс дѝто ста̀ва. Е тѝй да пѝташ, мо̀ра да знѝ ова̀й, ѝма нѝгде у Прѝзрен. А миѝ тѝй ѝѝ дѝжѝмо, кад нѝма стру̀йа, уз тѝѝа звѝн че... Успо̀кой тѝѝа брѝ! Ё̀де уз тѝѝ по̀мочник. Нѝче, ѝн, кад ѝчи, ни нѝ ѝе тѝз алла̀ха и алла̀х по̀може свѝ по̀сле. Ё̀а рѝков вѝч, вѝч акѝ сум сна̀ла, ѝни по̀сле отѝшли, чѝрко, сна̀а ми о свѝ, тѝѝа от Л'ѝине, с чѝрке, ѝнуке, отѝшли у ро̀да. Тѝѝа, што жѝви до̀ле. Тѝѝа, у шко̀ла што ра̀бѝтаѝе. Па̀ тѝѝ ги ѝе кѝча ото̀да шко̀ла, тѝѝѝи Фѝтѝме. Ё̀р ѝма, мѝлет тѝѝ ка̀фе тѝѝѝи. Тѝѝ, што бѝла у на̀с? Та̀ нѝва ѝе на̀ша та̀мо. Па̀ жѝна нѝкоа ѝли сѝстру, ѝли та̀о, ѝли ова̀о ко̀мшиѝку, ѝа вѝс сум опѝзна̀ла. Халѝла ѝе ѝшла или кѝпила го̀ то̀ва. А бла̀го ѝ нѝшта, тѝѝ са̀мо сна̀йка пра̀й. Тѝѝе пра̀бай, ова̀ѝе пра̀бай и че пра̀дже. Оне шко̀лски дѝца са то̀а. Тѝѝ ѝе ѝрео (орел). За то̀, што ѝе дѝгачка. Мло̀го ѝе ску̀по тѝѝ ѝѝ. Тѝѝ ѝе ку̀рс. Аѝде ѝди ги до̀неси тѝѝѝи от Прѝзрен слѝке, дѝто ма̀ма ги ѝе го̀ре отнѝла. Трѝшак ѝма тѝѝ днѝ ма̀й ѝли па̀ лу̀мец, ма̀йко. А и тѝѝа пѝт мину̀та мѝне мло̀го са̀. Тѝѝе два̀, а? Тѝѝе са̀ блѝзне, сѝстре са̀. А си го̀ре тѝ на ста̀ро мѝсто ко̀ тѝѝѝа? От тѝѝѝа тра̀фике по̀ тѝѝ пѝт на̀горе да че се тра̀гне ма̀ло. Мло̀го тѝѝ накра̀й, кѝт пѝрет тѝѝѝи црѝва, ѝне тѝреѝе, ка̀ко се вѝка, да ѝперет црѝва она̀й, ѝнаѝ тѝчно̀с, отрѝвнѝци. Дѝ да зна̀м, а тѝѝѝе сѝг мѝслил да ѝе по̀-добро̀ та̀мо от ѝвде, да по̀-вѝше, по̀-ску̀по. У свѝ му̀жа, а да вѝкнем тѝѝѝе у Бо̀сн 'у.).* Както личи от примерите, не се проявява системна разлика между окончанията за мн. ч. на показателните местоимения, а в корена се среща конкуренция на гласните *-и-* и *-е-*. В единични случаи в парадигмата за м. р. ед. ч. на разглеждания тип местоимения се регистрират остатъци от родително-винителна форма (напр.: *И пѝрви дѝл ѝма сто̀двѝдесет пѝта̀нки, от то̀га четѝрдѝсет са̀ бо̀шн 'а̀чки ѝезѝк, четѝрдѝсет са̀ инглѐзки ѝезѝк, четѝрдѝсет са̀ матема̀тика.).*

В диалекта на с. Речане, Призренско, се употребяват също показателни местоимения за качествени признаци с коренна съгласна *m-*, като във формите за м.р. в преобладаващия брой случаи се реализира изясняване на гласната на мястото на стб. *ʒ > o*, а (напр.: *Та̀къѝ ѝе на̀ш по̀сол. Ка̀ко, ита̀ да ра̀диш, жѝвѝот ѝе та̀къѝф. Та̀коф ѝе жѝвѝот. Та̀каѝ ѝе по̀стат. Па̀ на ма̀му, ма̀ма му̀ ѝма та̀ква ко̀са и ма̀ло на ма̀му ѝѝ. Што̀ да пра̀виш, та̀ква ра̀бота. И ра̀нее бѝло на ко̀н ' та̀кѝва, на ко̀чийа. Отвориш, са̀мо та̀кѝво. И та̀кѝво ѝмате – ма̀йчина дѝщица, сѝтно, го̀ре ва̀ко. Нѝка са̀ та̀киѝе. Ё̀ма ко̀рени та̀кви.).*

В речанския говор се употребяват показателните местоименни наречия *там* и *тук* за място (напр.: *А и он има тук куча, гдѣ ѝе наша, и тамо код Африма, де смо ишли код нагоре, и туй то оно на Сейфия, млого чисто. Ей там ѝе рѣсторан исто и двой – двѣ ресторана ми са туй. Сум ишол ѝа, шѣс пѹт сум бил у Бугарийа, там у Страцимировци. И него че го остаим тук. А он иде овде са благодарѣте, што вѣкет, туканка за Скопийе да идем, ааа. Нѣ, свѣ бѣжут у Германия, не съд'ат они тук лѣкари.*).

За начин в разглежданата диалектна система е отбелязано показателно местоименно наречие *така* във варианти (напр.: *А ѝа сум заглела нѣка сѣрия и сум останала таке, ита да радиш. Па таке ѝе, да нѣ мѣже так, ѝѣ другѣ ѝаче. И таке, так отишла фабрика. Так се роди. Ми таки смо у кръг. А овек свѣ има, идемо у продавница, нѣма што нѣма, свѣ живо има, што кажет нѣмам отца и майку, свѣ има, истина таки ѝѣ.*).

За време са отбелязани показателни местоименни наречия *тогава* и *тогаз* (напр.: *Че има пастир, кой чува, отреден пастир, води ите козийа пастогѣва. Ако други пѹт, кат че дѣдеш, тогѣс трийе че идемо на калѣя. Вѣрай ми, шѣс године биле овѣза, ѝй сега девѣтна тогѣз вѣстаф.*).

За количество се употребяват показателни местоименни наречия *тол(')ко* и *толико* (напр.: *Понеси тѣлику и рѣнец не би ти бил у стѣри. А претѣрак има Алѣну мѣло она, тѣл'ко нѣма врѣме, майка, овѣ не сѣ глѣда. А она иде у град, сегѣ она тѣлико се промѣнила ли? Ё, колико дѹше, тѣлико касѣте. И мийе смо биле пѣ-близѣ, нѣ тѣлко дѣлеко.*).

За диалекта на с. Речане, Призренско, е характерна и употребата на показателни местоимения за количествен признак *толик(и)*, *толикав(и)*, *толичак*, които се изменят по род и число (напр.: *Нѣчи учи и нѣма пѣсле уз родитѣли, што тѣликви трѣшак да има. А вѣлико (кучѣ) ѝе, туй има га глѣда ѝенѣ, туй што има... до сластѣчера има рѣдн'а, и он га глѣда, вѣлик ѝе тѣлики. А ѝмате отрѣджено тѣличак рѹчак вѣчера или сага нѣ? Па ѝѣла, знѣш колико ни дѣнѣла – ѝѣна кѣфа тѣлика ни дѣнѣла. Тѣликава ѝе шѣрка. Па пѣда снѣг ѣма нѣмаш тѣликово. Кѣд они опѣлиа кѣла, ѣйде на тамѣ, ѣйде на вѣмо, а снѣг, вѣрне тѣликае капѣице.*).

За разлика от старобългарското местоимение *тъ* местоимението *онъ* е лично, а показателната му семантика е вторична (СР/SR 2009: 83, 980). Този факт е от съществено значение при подбора на показателните местоимения, участващи в оформянето на членната морфема в българските диалекти, защото показва, че местоименията с коренна съгласна *н-*, както и тези с *т-*, имат първостепенно място при определянето на обектите, поради което развиват употреба и значение на третолични (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2016: 115–116). В диалекта на с. Речане, Призренско, с коренна морфема *н-* се образуват показателни местоимения за отдалеченост (напр.: *Има обичѣи за мѣло – кѣ прѣви дѣл воду, кѣ прѣви глѣда му пѣна и тѣй стѣ дн'а, скѣта чѣзме... и зѣлото, и...пѣсле, кат се тѣ завѣрши, дѣй воду, дѣй да ѝѣду и чѣта, и пѣсле она ѹлаз'а с мѹжа у собу, и пѣсле има венчѣние и*

хѡдѡжа – вѣрски поглавен. Мѡгар **ѡн’е** ѡѣзди кѡн’е, *што тѡм?* Кѡко сум прѡчала, **ѡнѡйзи**, прѣво... *што ти ѡе...* другѡрица. У ѡутро ѡѣне ѡма... *тѡа...*, **ѡнѡйа** ѡе на... *тѡрски, тѡрски*. И сѡк се прѡй **ѡнѡй** од арѡнѡйа. Нѣ, ма, ѡѡк, пѡштила **ѡнѡй** да нѣшто нѣма, ѡѡк. Пѡ нѣ ѡѣ жѡвѡт **ѡнѡй**, кодѡжѡ ѡѣ, чѣти-респрѣва ѡѣ, нѡ дѡшло врѣме да се мрѣ, ѡ ѡѣ тѡке? **ѡнѣ** ѡе ѡѣзеро код фрѡн-цѡзко, код цѣркава, кат смо бѡле у Шѡбана. А знѡм **ѡнѡйѣ** зѣр, вѡкам, у шкѡла нѡши дѣца са. *ѡѡ зѡтѡй ти вѡкам на тѣбе ѡѡ не, ка чѣ ѡзет дѣтѣто сѡнет, на чѣ дѡдет **ѡнѡйа** гѡч’и (гѡсти), тѡпане, нѣ знѡм како вѡкате вѡѣ ѡва. ѡ, и гѡре ѡмамо штѡла, дѣ **ѡнѡйа** мѡлине, нѡ ѡспод мѡлине. ѡма ѡсто и бурѡнѡйа, и грѡшак по нѣкоги сас тѣ зрѣнѡца, **ѡнѣ** цѣрне, мѡже да ѡма, ѡсто ка грѡшули ѡѣ, са лѡве и другѡ бѡѡа ѡма.*) Отбѣлязани са случѡи, в които ясно личи врѣзката на показателното местоимение с анафоричното, срв. Да прошкулѡват шкѡлу, на **нѡйу** шкѡлу.

Обратно на казаното дотук по отношение на старобѡлгарските местоимения **тѡз** и **ѡнѡз**, в бѡлгарските диалекти не са регистрирани случѡи на употреба на трѣтолични местоимения с коренна сѡгласна **с-** от стб. **съ, сн, се, сн** (ГСтЕ/GStE 1993: 236–237), които имат на прѣво място атрибутивна употреба (СР/SR 2009: 889), но се срещат и употребени самостоятелно за назоваване на обекти в непосредствена близост. Това се отнася и за показателното местоимение с коренна сѡгласна **-в-** от стб. **ѡвѡз** (Младенов/Mladenov 1941: 371), чиѣто прѣвично значение в старобѡлгарския език е на показателно местоимение за близост, но се употребѡва и като неопределително местоимение (СР/SR 2009: 54). В потвѣрждение на тази теза в речанския говор показателните местоимения с коренна морфема **-в-** са ясно диференцирани от парадигмата на личните (напр.: *Паѡѡ ѡн ѡе оперѡсан од сѣрѡце **ѡвѡй** ѡван. ѡѡ и дѡле сум ѡѡ, **ѡвѡй** чѡдек тѡка живѣѣ, а нѡѣ дѡле пѡмпѡ бѣнзинска дѣ ѡѣ дѡле, етѡйѡка нѡй живѣѣм. И **ѡвѡйѡ** трѡѡца са свѡ кѡде н’ѡу, а вѡдѡши. **ѡвѡйѡ** ѡѡши знѡ, ѡма другѡ, **ѡв’а** нѣ би прѡчала. Прѣко Скѡпѡйѣ, вѡка, код **ѡвѡй** аутѡбѡс. **ѡва** вѡка, зѡшто не нѣпрайш **ѡвѡй** вѡке, лѣле, тарѡѡр вѡше. **ѡвѡй** кѡла сум ѡзел. ѡбаѡца и **ѡваѡѡ** снѡѡ стѡрейѡ, **ѡва** мѡчко, ѡѣ мѡло пѡ-л’ѡта, на ѡѡ ги чѡтим. Нѣ ѡѣ **ѡве**, што стѡнѡло, сѡмо мѡшѡли за тѡмо, кѡт чѣ се пѡшѡтет **ѡваѡѡ** вѡза, кѡк ѡѣ тѡй што ѡѣ да бѣга. А и мѡ тѣ глѣдамо кѡква ѡѣ **ѡва** жѣна, откѡѡда ѡѣ, кѡко ѡѣ, вѡдим ѡна ѡѣде. ѡвѡде ѡн у **ѡва** стѡра кѡча и кѡкѡ бѣше... Влѣдѡжай, кѡпѡу **ѡвѡйѡзи** мрѡско ‘изтривѡлка’ да се сѡбѡуйѣ – сѡбѡуй, ѡѡулѣзи унѡтра. **ѡва** ѡѣ рѣсторѡн, **ѡва** ѡѣ фѡнтѡна, а **ѡва** ѡѣ пѡркине прѣд. Сѡмо здрѡво и жѡво да бѡне **ѡвѡй** дѣте. А **ѡво** ѡѣ дѡѡришѡте од рѣсторѡн. ѡѡѡ ва ѡѡмѡм и **ѡво** ѡѡмѡм и **ѡве**. Па си у нѣкѡй вѣлѡкиѡй грѡт, на нѣшта ѡѡѣде ѡла смѣ **ѡва** мѣста. От крѡѡѡ, от крѡѡѡ, нѣчѣмо **ѡвѡѣ** из прѡдѡвѡнѡца, прѡшѡк ѡѣ, брѣ. **ѡви** гѡре са од тѡй сѣло. **ѡвѡйѡѡ** бѣли кѡшуле, што са позѡѡди ѡѡдѡѡѡѡ, ѣта Алѡнка шл’ѡпка. Алѡно, ѡй дѡнесѡ **ѡви**. Сѣ плѡчѣмо од **ѡвѡйѡѡ** лѣкари. Свѣ шѡптѣри, **ѡви** нѡши - л’ѡбинѡци, плѡѡѡнѡци, рѣчанѡци тѡй свѡ истѣрѡли ѡни и ѡѡ ѡзѣв прѣво зѣмл’у. ѡѡ **ѡвѡѣѣ** ѡѣдет одѡдѡсѡѡла ѡлбанѡци. Нѣ*

*двѣ, има два, ш̀арена нѣма смо ѝсте. О̀вѣ са там у иностр̀анство у нѣмачка.), като и тук в единични случаи се срещат остатъци от родително-винителна форма, срв.: *Има ѝвѣо зѣвойче уз нѣя, а к̀уча г̀и ѝе с двоней стр̀ане, м̀ожѣ б̀и те пр̀имила л̀ани и нѣкога пр̀имила ма нѣзнам ко̀га.**

В диалекта на с. Речане, Призренско, се употребяват също и показателни местоимения за качества с коренна съгласна *в-* (напр.: *В̀акоф ѝе он, д̀стай га. Св̀аки дѣн б̀ерет, в̀аки м̀есец дѣна се б̀ерет, м̀есец. И онѣ в̀аква н̀ошн 'а (носия) ѝмат. М̀аштерка в̀акво, ѝѣ. М̀алка ст̀длица, а̀ли ѝа интерес̀антна, прѣ б̀иле в̀акви.).*

В речанския говор се употребяват показателните местоименни наречия за място *в̀амо* и *д̀вде* (напр.: *Нѣка си и Пл̀айане, н̀а и ѝди ѝѣно с̀ело в̀амо ѝма, ко̀йе ѝѣ д̀вде – Л̀оквица. Ымам ѝа ѝѣну д̀вде, а ѝѣну г̀оре у Л̀оквица. М̀и д̀вде к̀ажемо к̀рѣда онѣ, што п̀ише.).*

В разглежданата диалектна система е регистрирано и показателно местоименно наречие за начин с коренна съгласна *в-* (напр.: *А в̀акѣ нѣка зн̀а, нѣка к̀ува. Тр̀и м̀есеца в̀ойска в̀акѣ свѣ, а̀ма т̀уй ѝе б̀ило с̀амо стр̀ах. Нѣ м̀ожеш в̀ако да ѝзладжеш. В̀аки н̀икой не б̀ире ко̀га са б̀лизне. Ысто и в̀аки, што с̀нѣмет? У ѝ̀утро ѝе м̀ало л̀адно и д̀вечер ѝе м̀ало л̀адно, в̀ака ѝѣ д̀обро.).*

Въпреки безспорния интерес, който предизвиква в научните среди наличието на тричленна показателна прономинална парадигма в границите на българската езикова територия, един основен въпрос, пряко свързан с разглежданата проблематика, все още не е получил полагащото му се внимание. Независимо че дефинирането на точното граматично значение, носено от всеки един от подкласовете, изграждащи анализираната местоименна система в българските диалекти, не е проблематично, обикновено в научните изследвания се спира до посочването и илюстрирането им. Традиционно диалектоложките трудове, разглеждащи проблема за наличието на тройна показателна прономинална парадигма в българските говори, се придържат към тезата, че в основата на анализирания лингвистично явление стои морфологично-семантичната опозиция обща/пространствена демонстративност, в рамките на втория член на която се различава противопоставянето близка/далечна демонстративност. Така представената семантична структура на езиковата категория намира израз на формално равнище в специфичното граматично значение на всеки един от изграждащите я елементи. Показателното местоимение с коренна съгласна *т-* означава обща показателност, тези с коренен консонант *с-* (в югоизточния ареал с наличие на тричленна парадигма) и *в-* (в западнобългарския ареал с наличие на тричленна парадигма) служат за обозначаване на близка показателност, за означаване на предмети, които се намират в пространството близо до говорещото лице, а местоимението с коренна съгласна *н-* означава далечна показателност за обозначаване на предмети, които се намират в пространството далеч от говорещото лице (Младенов/Mladenov 1969: 75–76; Велчева-Бояджиева/Velcheva-Boyadzhieva 1963).

При това обаче не се прави опит за разкриване на йерархичността, структурата и начина на функциониране на тройната показателна местоименна система. Ето защо до момента липсва задоволително обяснение на причините, довели до ограничаване на нейния ареал, както и до развой в посока към постепенното ѝ редуциране. В резултат от този развой на синхронно равнище се наблюдава наличие на едночленна показателна местоименна система в границите на българското езиково землище, макар и в силно ограничен ареал (явлението се наблюдава островно в югоизточната част на Корчанско и Западнокостурско, отделно в Струмишко и Кукушко, а също и в Солунско), както и ограничено разпространение на двучленните парадигми от разглеждания тип с коренна съгласна *m*-, *c*- (в Корчанско) и *m*-, *v*- (в Леринско, Костурско, Кайлярско, Воденско) в състава си, докато останалата огромна част от българската езикова територия се характеризира с двучленна показателна прономинална парадигма, включваща местоимения с коренни съгласни *m*-, *n*-, явление, което е типично и за нормативния език (БДА/ВДА 2016: 119). По тази причина въпросът за определяне на йерархичността, структурата и развойните тенденции в анализираната система е от особена важност.

Ако структурата и начинът на функциониране на показателната местоименна система в българските диалекти, характеризиращи се с наличието на тройна парадигма, бъдат анализирани от гледна точка на теорията на граматическите опозиции, много от неяснотите по разглеждания проблем намират логично обяснение. Според това лингвистично направление, доколкото членовете на граматическите опозиции (грамемите) представляват езикови, релевантни, системообусловени същности, всички прояви (манифестации) на неравноправното отношение между двата члена, използвани като критерии за разкриване на насоката на субординацията, следва да се търсят в отношението между системообусловените им стойности, т.е. на равнище система. Употребата на членовете на дадена граматическа категория всъщност се подчинява на строга логическа зависимост, породена отново на системно равнище от отношението между членовете на граматическата опозиция. Тя се състои в това, че в рамките на многочленната морфологична парадигма универсалният клас (т.е. общото свойство, характерно за всички членове на парадигмата) се разбива на комплементарни подкласове на основата на различни релевантни признаци, равни по брой на двучленните опозиции, които изграждат системата. При всяко разбиване двата члена на опозицията се съотнасят като маркиран (т.е. такъв, който има системоформиращо значение, тъй като отговаря на комплементарния подклас, характеризиращ се с наличие на съответния диференциален признак) и немаркиран (т.е. този, който включва в системообусловеното си значение както комплементарния подклас, отличаващ се с отсъствие на съответния диференциален признак (видово значение), така и класа, обединяващ двата подкласа (родово значение). По този начин, в зависимост от броя на маркираните си

стойности, членовете на многочленната парадигматическа опозиция се подреждат в стройна йерархия, която започва от максимално немаркирания член (т.е. немаркиран по отношение на всички релевантни признаци), преминава през единично, двойно маркиран и т.н., за да стигне до максимално маркирания член (т.е. маркиран по отношение на всички релевантни признаци) (Герджиков/Gerdzhikov 2000).

От гледна точка на теорията на граматическите опозиции показателната местоименна система в българските диалекти, характеризиращи се с наличието на тройна парадигма, следва да се определи като организирана въз основа не на два (както е в книжовния език и в говорите с двучленна и едночленна парадигма), а на три семантични признака: ‘демонстративност’, ‘ситуиране на обекта в пространството’ и ‘недалеченост (близост)’ на обекта на изказването (съотнесено към говорещия). В резултат от това (като се има предвид, че броят на максимално тесните подкласове, получени от разбиването на изходния клас по всички признаци едновременно, е равен на 2^n , където n е броят на релевантните за съответната категория признаци) би следвало да се очаква тя да е осемчленна, а не четиричленна. Много често обаче пълната симетрия в системата се нарушава, т.е. в нея се създават асиметрични сектори. Една от основните причина за това е наличието на логическа обвързаност между признаците, въз основа на които е изградена категорията, при което на дадени теоретично възможни техни комбинации може да отговарят празни (нулеви) подкласове.

Именно такъв е и разглежданият случай, тъй като ситуирането на обекта на изказването в пространството е един от начините за неговото посочване и включва в значението си близостта, т.е. ‘близост’ \subset ‘пространствено ситуиране’ \subset ‘демонстративност’. Поради тази причина върху някои от комбинациите между тези признаци (‘недемонстративност’ / ‘липса на пространствено ситуиране’ / ‘близост’, ‘недемонстративност’ / ‘пространствено ситуиране’ / ‘неблизост’, ‘недемонстративност’ / ‘пространствено ситуиране’ / ‘близост’ и ‘демонстративност’ / ‘липса на пространствено ситуиране’ / ‘близост’) се налагат логически ограничения, т.е. те отговарят на празен подклас. Съответно в рамките на тройната показателна прономинална система нулевият член е максимално немаркираният елемент на парадигмата, който се характеризира със значение ‘недемонстративност’ (т.е. в този случай не може да става дума за показателно местоимение, а въпросът има отношение към йерархичната структура на прономиналната парадигма в цялост и е страничен за тази статия), показателното местоимение с коренен консонант *m*- е единично маркирано по признака ‘демонстративност’, това със съгласна *n*- в състава си е двойно маркирано по признаците ‘демонстративност’ и ‘пространствено ситуиране’, а местоимението с консонант *s*- (*в*-) е маркирано и по трите признака, като значението му включва диференциаторите демонстративност, пространствена ситуираност и близост. Така оформените опозиции изграждат тричленна система от последо-

вателнокорелативен тип. Нейната структура и начин на функционарине са напълно аналогични на тези на четиричленната морфологична категория ‘неопределеност / определеност’, което не буди учудване, тъй като е пряк резултат от близкородствените отношения, съществуващи между горепосочените две категории, и това позволява по-общото граматическо значение ‘определеност’ да включва по-частното значение ‘демонстративност’ (Гаравалова/Garavalova 2014: 70–84).

Правилното разбиране на отношенията между двата члена на опозицията е необходимо за вярното формулиране на критериите за определяне на насоката на субординация между тях, защото тя не е нещо произволно и условно, зависещо единствено от системата на конкретния език, а се приписва на контрадикторните им свойства (мотивирани на системно равнище) в съгласие с техните особености на субстанционално равнище, поради което има универсален характер. Именно затова са възможни универсалии от типа на тази, че в езиците тройствено число имплицира двойствено число, а то – множествено число, но не и обратното. Що се отнася до субстанционалната обусловеност на универсалността на насоката на субординация, тя се изразява най-общо в това, че в системопридобито се превръща това от двете контрадикторни свойства, което на субстанционално ниво е по-важно или по-просто за говорещите, т.е. за немаркиран се определя този член на граматическата опозиция, който се характеризира с по-голяма простота или важност от гледна точка на комуникатора. В този смисъл не е трудно да се определят субординационните отношения между членовете на анализиращия вид показателна прономинална система. Те могат да бъдат обобщени чрез имплицативна универсалия, съгласно която в езика наличието на показателно местоимение с коренна съгласна *c-* (*с-*) имплицира наличието на такова с консонант *n-*, а то от своя страна имплицира наличието на показателно местоимение с коренен консонант *m-*.

Категорично доказателство в подкрепа на релевантността на горепосочените граматически опозиции, изграждащи тройната показателна местоименна система в част от българските говори, е нейният развой, фиксиран на диалектно равнище чрез съществуването на различни типове прономинални парадигми от разглеждания вид. Наличието на тройна демонстративна прономинална парадигма още в старобългарски език е категорично доказателство за общобългарския характер на разглежданото морфологично явление (Мирчев/Mirchev 1978: 182–186), но по-нататъшният му развой носи непрекъснато ограничаване на тази специфика, за да остане тя характерна само за част от диалектите върху нашата езикова територия. Причините за настъпилите с течение на времето промени в тази част от езиковата система следва да се търсят на системно равнище. Опростяването на тройната показателна местоименна парадигма в преобладаващата част от българските говори и в книжовния език е пряк резултат от иконичността по отношение на морфологическата доминанта, която при флективните езици

създава т.нар. флексия. Тя обаче се оказва неиконична по отношение на разпределението на граматическата информация на формално равнище, защото възниква противоречие между нейния предимно едноморфемен характер и голямото количество граматическа информация, която носи. Именно това вътрешноструктурно противоречие стои в основата на развитието на индоевропейските езици от древния период насам. То поражда основната развойна тенденция в тяхната история – тенденцията към намаляване на средното количество граматическа информация, която могат да носят граматичните морфемни в границите на запазването на най-общите условия на флективния тип. Това се постига по два основни начина: чрез тенденцията за развой към аналитизъм [която се изразява в това, че немаркираните членове отпадат или получават композирана форма по-късно от съответните маркирани, или имат по-разгърнати или по-отчетливи употреби от тях, докато в рамките на маркираните членове на опозицията често настъпва редуциране (и в частност парадигматична неутрализация) на други категории или опозиции по принципа на компенсацията] и чрез навлизането на аглутинативни черти във флективната система (Герджиков/Gerdzhikov 1999: 80).

В резултат от действието най-вече на принципа на компенсацията в именната парадигма и в тази на местоименията, в частност, в съвременния български книжовен език и в преобладаващата част от диалектите от синхронна гледна точка до голяма степен е постигната основната цел на тенденцията за развой към аналитизъм да отстрани съществуващото противоречие между предимно едноморфемния характер на флексията и голямото количество граматическа информация, която тя носи. При това следва да се има предвид, че местоименията като цяло са референтно несамостоятелни и спомагат за това другите думи да достигнат до своите референти в конкретната ситуация, т.е. те изпълняват функцията на едностранни конкретизатори (конкретизират в речта значението на останалите думи), поради което се характеризират с наличието на речниково значение, но тъй като то е прекалено общо, не притежават лексикално значение в същинския смисъл и следователно носят по-малък семантичен товар. Като по ненатоварени откъм лексикално значение те могат да носят повече граматични значения (това например обяснява факта, че въпреки действието на тенденцията за развой към аналитизъм, при някои от тях все още се различава категорията ‘падеж’) (Гаравалова/Garavalova 2003: 184–185). Освен прекалено общото речниково значение, като фактор, позволяващ разграничаването на повече граматични категории при местоименията, следва да се определи и суплетивността, която се проявява в най-важните звена на езиковата система, като чрез нея граматичното значение се дублира и в корена на словоформата, който е много по-слабо уязвим от фонетичните промени, отколкото флексията и по този начин се съхранява. Освен това чрез поемането на част от граматичното значение от основата на думата се повишава степента на натуралност на словоформата, а от тук и на цялата парадигма, тъй като грама-

тичното значение се разпределя върху повече морфемии (така например при личните и притежателните местоимения ‘число’ и ‘лице’ винаги се изразяват суплетивно). Именно в резултат от това, че при показателните местоимения значенията ‘близост’, ‘пространствено ситуиране’ и ‘демонстративност’ се изразяват суплетивно (чрез коренната съгласна) и не натоварват флексията допълнително, парадигмата им в нормативния език и в преобладаващата част от българските диалекти се характеризира с висока степен на натуралност. Максималният брой граматични категории, които се обозначават на формално равнище чрез нея, е две, което отговаря на изискването за иконичност в приоритетното отношение, т.е. иконичност по отношение на морфологическата доминанта на езиковия тип, в рамките на който разнотипността и полифункционалността на окончанието се разглежда като белег за флективност (Гаравалова/Garavalova 2003: 184–191).

Въпреки това при тройната показателна местоименна система, където местоимението може да носи от един до четири положителни диференциатора (три от основата и един от флексията), т.е. може да бъде маркирано по четири признака, това се отчита от езиковото съзнание като семантичен товар и стремежът е той да бъде редуциран в резултат от действието на принципа на компенсацията. При това, като се има предвид представената по-горе йерархична структура на разглежданата прономинална парадигма, би следвало да се очаква първоначално от състава на тричленната прономинална парадигма да бъде отстранено местоимението, характеризиращо се с наличието на коренен консонант *с-* (*в-*) в състава си. Тази теза се потвърждава например от появата на двойна показателна местоименна система от типа *т-* // *н-* в преобладаващата част от диалектите, принадлежащи към българската езикова територия (БДА/ВДА 2016: 119), и в книжовния език. В този смисъл доказателство за релевантността на горепосочените опозиции представлява изводът, направен в резултат от анализа на приведените по-горе материал от речанския говор, че там местоименните форми се образуват с коренни морфемии *в-* и *т-* – за близост, и с *н-* – за отдалеченост, срв.: *Тай куд нас йста. Живалок дво йе код нас. // Онё йе йезеро код французко, код църква, кат смо биле у Шабана.* Обяснението на това езиково явление се открива отново на системно равнище във факта, че в позиция на неутрализация на опозицията по даден признак немаркираният член губи системопридобития си диференциатор и разширява значението си за сметка на маркирания си противочлен. При опозиции от последователнокорелативен тип обаче, каквато е тази, максимално немаркираният член обикновено не се появява вместо останалите елементи на граматичната категория, тъй като подобно заместване изисква неутрализация по няколко признака едновременно. Ето защо местоимението с коренен консонант *т-*, макар и маркирано по признака ‘демонстративност’, се определя като немаркирано по признака ‘пространствено ситуиране’, който включва признака ‘близост’, спрямо това със съгласна *с-* (*в-*) и затова може да го замени в позиция на неутрализация.

Като се има предвид фактът, че дори в ситуация на синтагматична (контекстова) неутрализация при всяка от пропорционалните опозиции немаркираните членове могат да се употребяват вместо съответните маркирани, но не и обратното, постулат, който е в сила и за съществуващите в българския език контексти, в които се неутрализират опозициите по два и дори по три признака, особен интерес представлява появата (макар и в ограничени ареали) на двойна показателна местоименна система от типа *m- // в-* (в Леринско, Костурско, Кайлярско, Воденско) и *m- // с-* (в Корчанско) (БДА/ВДА 2016: 119), защото и тук не би следвало да се очаква замяна на местоимение с коренна съгласна *n-* в състава си от такова с консонант *c-* (*в-*). Причината за това отново следва да се търси в действието на принципа на компенсацията, като в този случай обаче нерелевантна за езиковото съзнание на носителите на говора е опозицията по признака ‘пространствена ситуираност’ по презумпцията, че той е част от значението ‘демонстративност’, като този тип неутрализация стои в основата на замяната на маркираното по този признак показателно местоимение с коренна съгласна *n-* с немаркираното такова с консонант *m-*. Тъй като обаче в анализирания показателна прономинална парадигма признакът ‘пространствена ситуираност’ е по-базисен от признака ‘близост’, който се включва в значението му, и подобен вид неутрализация противоречи на нейната йерархична структура, разглежданото явление е толкова силно териториално ограничено.

Закономерно, като следващ етап от описвания езиков развой, следва да се очаква поява на едночленна демонстративна система, изградена само от показателни местоимения с коренен консонант *m-*, които са максимално немаркираните членове на парадигмата, тъй като, що се отнася до субстанционалната обусловеност на насоката на субординация, тя действително следва да се мотивира чрез по-голямата сложност на местоименните форми с коренни консонанти *n-* и *c-*, произтичаща от тясната им обвързаност с конкретната ситуация. Макар и също в много ограничен ареал, такъв тип показателна местоименна система в рамките на българското езиково землище се открива островно югоизточно от Корча и в Западнокоостурско, както и в Струмишко и Кукушко, а също и в Солунско (БДА/ВДА 2016: 119).

Макар че диалектът на с. Речане, Призренско, от синхронна гледна точка се характеризира с жизненост и функционалност на тройната показателна местоименна система, в него се регистрират предпоставки за горепосочения развой, изразяващи се във възможността демонстративните местоимения с коренна съгласна *m-* да заменят тези с консонант *в-* при означаване на близка показателност. Процесът обаче се намира в своята съвсем начална фаза, като причините за това следва да се търсят както в изолираността (географска, етническа и религиозна) на областта Средска Жупа, където е разположено селището, така и във факта, че в сръбския език, който е официален за територията на бившата СФРЮ, към която административно жупите принадлежат няколко десетилетия, и поради това го изучават като за-

дължителен в училище, анализираната парадигма също е тройна (Лашкова/Lashkova 1985: 154–157). Това обаче е само допълнителен фактор, спомагащ за устойчивостта на вече съществуващото в българския диалект езиково явление, защото причините за разликите в поведението на членовете на граматическата опозиция не се откриват на субстанционално, а на системно равнище, където проличава йерархичната структура на категорията, определена въз основа на изграждащите я субординационните опозиции, при които езиковата система изисква задължително отношението между двете контрадикторни свойства да се превърне в субординационно, т.е. едното от тези свойства да бъде системоформиращо, е другото – системоприсъщо. При това следва да се има предвид фактът, че насоката на субординацията не е нещо произволно и условно, зависещо единствено от системата на конкретния език, защото субординационните отношения между членовете на дадена опозиция и съответно на дадена категория се приписват на контрадикторните свойства в съгласие с техните особености на субстанционално равнище и затова имат универсален характер. Най-общо казано, в системоприсъщото се превръща това от двете контрадикторни свойства, което на субстанционално равнище е по-важно или по-просто за говорещите. Универсалността на насоката на субординацията от своя страна е субстанционално обусловена и поради тази причина следва да бъде мотивирана на равнище субстанция (Гаравалова/Garavalova 2003: 30–31).

ЛИТЕРАТУРА

- Антонова-Василева 2016: *Антонова-Василева, Л.* Диалектната система на с. Шишевец, Кукъска Гора – един говор на границите на българската граматика. София, Мозайка.
- Антонова-Василева 2021: *Антонова-Василева, Л.* Говорът на българите в Раховец, Призренско. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“.
- БДА 1964: Български диалектен атлас. Т. 1. Югоизточна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци (авт. колектив). София, Издателство на БАН.
- БДА 1966: Български диалектен атлас. Т. 2. Североизточна България. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци (авт. колектив). София, Издателство на БАН.
- БДА 1975: Български диалектен атлас. Т. III. Югозападна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци (авт. колектив). София, Издателство на БАН.
- БДА 1981: Български диалектен атлас. Т. IV. Северозападна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци (авт. колектив). София, Издателство на БАН.
- БДА 2016: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. IV. Морфология (авт. колектив). София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“.
- Велчева-Бояджиева 1963: *Велчева-Бояджиева, Б.* Към въпроса за изчезването на тричленните показателни системи в българския език. – В: *Славистичен сборник*. Изд. на БАН, София, с. 129–141.
- Гаравалова 2003: *Гаравалова, Ил.* Школата на натуралната морфология и българската морфологическа система. София, Сема РШ.
- Гаравалова 2014: *Гаравалова, Ил.* Членуването на съществителните имена в българските говори. София, Авангард прима.

- Гаравалова 2020: *Гаравалова, Ил.* Съвременната езикова ситуация в областта Средска Жупа, Р. Косово. – В: *Българският език – исторически и съвременни аспекти*. Сборник в чест на 140 години от рождението на акад. Стефан Младенов. София, Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН.
- Гаравалова 2021: *Гаравалова, Ил.* Нови данни за фонетичната система на с. Речане, Призренско. – *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, т. 34, с. 56–108.
- Герджиков 1999: *Герджиков, Г.* Критериите за насоката на субординацията между членовете на граматическите опозиции. – *Съпоставително езикознание*, № 1, с. 57–85.
- Герджиков 2000: *Герджиков, Г.* Организация на многочленните морфологически парадигми. – *Език и литература*, № 1, с. 150–180.
- ГСТЕ 1993: *Грамматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис* (авт. колектив). София, Издателство на БАН.
- Иванов 1972: *Иванов, Й.* Български диалектен атлас. Български говори в Егейска Македония. Т. I. Драмско, Сярско, Валовишко и Зиляховско. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци. София, Издателство на БАН.
- Лашкова 1985: *Лашкова, Л.* Кратка сърбохърватска граматика. Малка граматична библиотека. София, Наука и изкуство.
- Мирчев 1978: *Мирчев, К.* Историческа граматика на българския език. София, Наука и изкуство.
- Младенов 1969: *Младенов, М.* Говорът на Ново село, Видинско. Трудове по българска диалектология. Т. 6. София, Издателство на БАН.
- Младенов 1941: *Младенов, Ст.* Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София, „Христо Г. Данов“.
- СР 2009: *Старобългарски речник*. Т. 2. София, „Валентин Траянов“.

REFERENCES

- Antonova-Vasileva 2016: *Antonova-Vasileva, L.* Dialektnata sistema na s. Shishevets, Kukaska Gora – edin govor na granitsite na balgarskata gramatika. Sofia, Mozayka.
- Antonova-Vasileva 2019: *Antonova-Vasileva, L.* Govorat na balgarite v Rahovets, Prizrenko. Sofia, Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.
- BDA 1964: *Balgarski dialekten atlas. T. 1. Yugoiztochna Bulgaria. Ch. I. Karti. Ch. II. Statii. Komentari. Pokazaltsi* (avt. kolektiv). Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- BDA 1966: *Balgarski dialekten atlas. T. 2. Severoiztochna Bulgaria. I. Karti. Ch. II. Statii. Komentari. Pokazaltsi* (avt. kolektiv). Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- BDA 1975: *Balgarski dialekten atlas. T. III. Yugozapadna Bulgaria. Ch. I. Karti. Ch. II. Statii. Komentari. Pokazaltsi* (avt. kolektiv). Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- BDA 1981: *Balgarski dialekten atlas. T. IV. Severozapadna Bulgaria. Ch. I. Karti. Ch. II. Statii. Komentari. Pokazaltsi* (avt. kolektiv). Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- BDA 2016: *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. IV. Morfologiya* (avt. kolektiv). Sofia, Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.
- Garavalova 2003: *Garavalova, Il.* Shkolata na naturalnata morfologiya i balgarskata morfologicheska sistema. Sofia, Sema RSh.
- Garavalova 2014: *Garavalova, Il.* Chlenuvaneto na sashtestvitelnite imena v balgarskite govori. Sofia, Avangard prima.

- Garavalova 2020: *Garavalova, Il. Savremennata ezikova situatsiya v oblastta Sredska Zhupa, R. Kosovo*. – In: *Balgarskiyat ezik – istoricheski i savremenni aspekti. Sbornik v chest na 140 godini ot rozhdenieto na akad. Stefan Mladenov*. Sofia, Institut za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin” pri BAN.
- Garavalova 2021: *Garavalova, Il. Novi danni za fonetichnata sistema na s. Rechane, Prizrensko*. – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”*, t. 34, s. 56–08.
- Gerdzhikov 1999: *Gerdzhikov, G. Kriteriite za nasokata na subordinatsiyata mezhdu chlenovete na gramaticheskite opozitsii*. – *Sapostavitelno ezikoznanie*, N 1, s. 57–85.
- Gerdzhikov 2000: *Gerdzhikov, G. Organizatsiya na mnogochlennite morfologicheski paradigmi*. – *Ezik i literatura*, N 1, s. 150–180.
- GStE 1991: *Gramatika na starobalgarskiya ezik. Fonetika. Morfologiya. Sintaksis* (avt. kolektiv). Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Ivanov 1972: *Ivanov, Y. Balgarski dialekten atlas. Balgarski govori v Egeyska Makedonia. T. I. Dramsko, Syarsko, Valovishtko i Zilyahovsko Ch. I. Karti. Ch. II. Statii. Komentari. Pokazaltsi*. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Lashkova 1985: *Lashkova, L. Kratka sarboharvatska gramatika*. Malka gramatichna biblioteka. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Mirchev 1978: *Mirchev, K. Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik*. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Mladenov 1969: *Mladenov, M. Govorat na Novo selo, Vidinsko. Trudove po balgarska dialektologiya. T. 6*. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Mladenov 1941: *Mladenov, St. Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia, “Hristo G. Danov”.
- SR 2009: *Starobalgarski rechnik. T. 2*. Sofia, “Valentin Trayanov”.
- Velcheva-Boyadzhieva 1963: *Velcheva-Boyadzhieva, B. Kam vaprosa za izchezvaneto na trichlennite pokazatelni sistemi v balgarskiya ezik*. – In: *Slavistichen sbornik*. Izd. na BAN, Sofia, s. 129–141.

✉ Доц. д-р Илияна Гаравалова

Секция за българска диалектология и лингвистична география
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
при Българската академия на науките
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ Assoc. Prof. Iliyana Garavalova, PhD

Department for Bulgarian Dialectology and Linguistic Geography
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria